

היסטוריוגרפיה של השואה

היסטוריונים וחוקרים הקדישו שימת-לב רבה לחשיפת תולדות השואה ולניסיון להבין אירוע הנראה בלתי נתפס. לניתוח התופעה של חורבן יהדות אירופה השתמשו כמעט בכול השיטות המתודולוגיות והדיסציפלינות, ובכללן היסטוריה, מדע המדינה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה, פילוסופיה ותיאולוגיה. בעשרות השנים האחרונות התפתחה מאוד הה' של השואה.

מגמות במחקר. שתי גישות שונות איפיינו את דרך טיפולם של היסטוריונים בחקר השואה: הגישה הכוללת, המנסה להסביר את שורשי השואה ורקעה ולעקוב אחר התפתחותה כמכלול אחד, והגישה הפרטנית או המונוגרפית, המנסה לבחון את רכיביה, לחקור את שנעשה בגטו או במחנה מסויים, לבדוק אירוע מסויים, ובכך להכשיר את הקרקע לתמונה מקיפת-כול שתקבל בעתיד. מבחינה כרונולוגית אפשר לחלק את מחקר השואה באופן סכמטי לשלוש תקופות: התקופה הראשונה היתה מתום מלחמת-העולם השנייה עד משפט *אייכמן (1961), השנייה – ממשפט אייכמן עד אמצע שנות ה-70, והשלישית – משנות ה-70 ועד היום. כול תקופה בחקר השואה התאפיינה בשיטות מתודולוגיות משלה והתמקדה בנושאים מיוחדים.

בתקופה הראשונה התמקדו החוקרים בעיקר באיסוף מסמכים, עדויות ויומנים לשם שחזור מהלך המאורעות ותיאור קורותיהם של קהילות, אישים ומשפחות על סמך החומר המצוי. חוקרים גרמנים ולא גרמנים התמקדו בנושא הבעייתי של העם הגרמני ואחריותו לפשע הכבד מנשוא. באותה תקופה הרבו כותבי תולדות השואה להשתמש במסמכים ממשפטי נירנברג (ראה *משפטים: משפט נירנברג). בין התרומות החשובות לה' של השואה שנכתבו אז יש לציין את ספרו של ליאון פוליאקוב La Bréviaire de la Haine ('קציר השנאה'), 1951; The Final Solution ('הפתרון הסופי'), 1953 (1971), מאת ג'רלד רייטלינגר, ו- Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w latach 1939-1945 jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego ('מדיניות הנאצים להשמדת היהודים 1939-1945 כאחד הגילויים של האימפריאליזם הגרמני'), 1953 (1961), מאת ארטור אייזנברג. בספרים הללו הושם דגש בתיאור האירועים יותר מאשר בהערכתם, ואפשר לראות בהם ניסיון לקבוע אך ורק את הסדר הכרונולוגי של אירועי השואה. פוליאקוב עסק גם בשאלות שרק כעבור זמן רב יוחסה להן חשיבות רבה, והקדיש פרקים מיוחדים בספרו להתנגדות היהודים לנאצים וליחסם של הנאצים לעמים 'נחותים', דהיינו, לסלווים. ספרו של רייטלינגר אינו עוסק בשתי השאלות הללו באורח שיטתי, ולוקה בכך שהוא מסתמך כמעט אך ורק על מסמכי הגרמנים, וכה רבה הסתמכותו עליהם עד שהוא חוזר על הערכת הגרמנים את התנהגות היהודים בצורתה הקיצונית ביותר.

משפט אייכמן חידש את העניין בשואה וחשף מקורות חדשים למחקר. הה' של תולדות השואה שנכתבה בתקופה שאחרי משפט אייכמן היתה בשלה, מבוגרת ופחות פשטנית מקודמתה. בתקופה הזו, בשנות 1961-1973, יצאו לאור כמה מן הספרים החשובים ביותר על השואה. ביניהם יש לציין את ספרו של ראוול הילברג The Destruction of the European Jews ('השמדת יהודי אירופה'), 1961, מפעל רב

ממדים בשלושה כרכים שכתבתו ארכה זמן רב, וספרה של נורה לוי The Holocaust ('השואה'), 1968. ספרו של הילברג, שב-1986 פורסם במהדורה מחודשת וסופית, הוא שחזור מעולה של תהליך החלטת החלטות הרצח אצל הנאצים והוצאתן לפועל בשלב 'הפתרון הסופי', כפי שהשתקף בראי המנגנון הביורוקרטי שהוקם אך ורק למטרת ההשמדה.

הילברג השתמש כמעט אך ורק בתיעוד גרמני, וספרו הגדול לוקה באי-שימוש במסמכים יהודיים זמינים, שמספרם גדל והלך, בין אותם שפורסמו ובין אותם שלא פורסמו. הילברג נסחף אחר מסמכי הגרמנים, ובדומה לרייטלינגר נסחף גם אחר הערכתם את התנהגות היהודים. הוא ניסה להכליל הכללות באשר למה שכינה 'תגובת ההיענות הכנועה' (Compliance reaction) של היהודים, שלפיה היהודים, ובייחוד היודנרטים, כאילו שיתפו פעולה לחלוטין בהשמדת עצמם. מסקנות דומות ופעמים אף קיצוניות יותר של חנה ארנט (ראה *ארנט, חנה, פולמוס-) ושל ברוננו בטלהיים עוררו עניין רב בתגובת היהודים ובטיבו של המשטר הנאצי. פורסמו תשובות רבות לתיזה של הילברג-ארנט-בטלהיים. בין התשובות הראשונות היה ספרו של יעקב *רבינסון, 'העקוב למישור' יהודי אירופה בפני השואה לאור האמת ההיסטורית ומשפט אייכמן בירושלים לפי הנוהג הבינלאומי', תשכ"ז. ספרו של רובינסון הוא תשובה מפורטת לארנט, ובו ביקורת על כמעט כול טענה וטענה שהשמיעה.

בסוף שנות ה-60 קטן העניין בשואה אף שלא פסק מעולם. שני דברים שאינם קשורים זה בזה המריצו נסיונות נוספים לתיאור מקיף של השואה, והם מלחמת יום הכיפורים ב-1973 ופריחת לימודי היהדות באוניברסיטאות בארצות-הברית משנת 1970 ואילך. פורסמו כמה ספרים כאלה, והפופולרי ביותר ביניהם, 'המלחמה נגד היהודים 1933-1945', תשמ"ב (The War Against the Jews, 1975) מאת לואיס דוידוביץ', הוא ניסיון לתיאור מקיף של התקופה על-סמך מקורות משניים. דוידוביץ' הצליחה לשלב בספרה גם תיעוד יהודי רב.

מאז שנות ה-60 פורסמו בישראל מונוגרפיות רבות. הגישה המרכזית לשואה בהיסטוריוגרפיה הישראלית היתה כפולה. ראשית, היסטוריונים ישראלים ניסו להשיב על כמה שאלות שהעלו יהודים ולא-יהודים כאחד ושהציבור בישראל התמקד בהן. השאלות הללו נגעו בעיקר לתגובות היהודים לנאצים ובמיוחד לתפקיד שמילאה התנגדותם החמושה של היהודים. המונוגרפיות ניסו להשיב על השאלות הללו על-ידי חקירת תהליך ההשמדה וניתוחו ועל-ידי תיאור נאמן של תגובות היהודים. בין העבודות החלוציות על מזרח אירופה יש לציין את ספרם של דב לוי וצבי בראון 'תולדותיה של מחתרת', תשכ"ב, על גטו קובנה, ספרו של יצחק ארד 'וילנה היהודית במאבק ובכליון', תשל"ו, על גטו וילנה, וספרו של ישראל גוטמן 'יהודי וארשה 1939-1943, גיטו, מחתרת, מרד', תשל"ז. שמואל קרקובסקי ושלום חולבסקי הרבו לכתוב על התנגדות היהודים, ואהרן וייס כתב על תפקידה של ה*משטרה היהודית. מונוגרפיות שונות שכתבו שאול אש, אברהם מרגליות ודב קולקה תרמו להבנת גורלם של יהודי גרמניה. ליוויה רוטקירכן פירסמה מסמכים על סלובקיה בימי השואה וניתחה את המצב שם, לני יחיל כתבה את התיאור המקיף הראשון של הצלת יהודי דנמרק, ונתנאל קצבורג ובלה ואגו תרמו תרומות חלוציות חשובות להבנת התפתחותה של השואה באגן הדנובה. מחקרו של יהודה באואר על ארגון ה*ג'וינט עורר שאלות רבות

והתווה תפיסות על ההצלה בעת השואה. באחרונה עסקו חוקרים כדינה פורת ויואב גלבר בתגובתם של יהודים בארץ-ישראל לשואה.

כיום עוסקת קבוצת חוקרים צעירים במכון ליהדות זמננו שבאוניברסיטה העברית, ב'יד ושם' ובאוניברסיטאות אחרות בישראל, במחקר מקיף של השואה. הם גם עוסקים בשואה מתוך ראייה יהודית. דוגמה מובהקת למחקר הזה הוא ספרו של ריצ'רד כהן The Burden of Conscience ('נטל המצפון'), 1987, הדן בתפקיד שמלא ה*אגוד הכללי של היהודים בצרפת (איז'יף).

ההיסטוריוגרפיה הסובייטית העניפה העוסקת במלחמת-העולם השנייה לא הרבתה לעסוק ביהודים כקבוצה שהנאצים ייחזוה לאפליה ולרצח, ולמעשה לא עסקה בהם כלל. הספרות הסובייטית העוסקת במלחמה לא הרחיבה את הדיבור על האוקראינים, הליטאים, הלטונים והאסטונים בשלטון הכיבוש של הגרמנים. במיוחד אין ההיסטוריוגרפיה הסובייטית עוסקת בכך שתכופות היה יחסם ליהודים יחס של שנאה וברוטליות ושהם אף השתתפו ברציחת היהודים, ולרוב אין הספרות הסובייטית מזכירה זאת. הגישה הסובייטית נובעת בעיקרה מהנחת היסוד, שלפיה הנאציזם – שהוא אחד מצורות הפשיזם – אינו אלא תוצאה של מאבק מעמדי, וביסודו של דבר איננו לאומני או גזעני. לפיכך נכללים היהודים קורבנות הנאצים באופן אנונימי בקטגוריה של קורבנות הדיכוי הפשיסטי. במחצית השנייה של שנות ה-80 החלו להתעורר שינויים קלים בתפיסה ההיא, ואולם, עד סוף העשור לא הגיעו לכלל הבשלתם.

מחקר ההיסטוריה בפולין נהנה, יחסית, ממידה גדולה הרבה יותר של חירות מאשר בברית-המועצות. השמדת היהודים במלחמת-העולם השנייה תופסת מקום ניכר בהיסטוריוגרפיה הפולנית, אף שהחוקרים הפולנים נטו להדגיש את עזרת הפולנים ליהודים ולטשטש את ההיבטים הבעייתיים וטעונית המתחזות ביחסי יהודים-פולנים. המכון היהודי להיסטוריה בורשה (ראה *מרכזי תעוד) פירסם חיבורים רבים וחשובים על השואה. ואולם, גם המכון ההוא לא היה חופשי לחלוטין מלחצי אידיאולוגיה. בין מייסדיו וחוקריו החשובים היו פיליפ פרידמן, ברנרד (בר) מרק, אהרן (ארטור) אייזנברג, יוסף קרמיש, נחמן בלומנטל ורוטה סקובסקה.

בהונגריה היו חיבוריהם של ינה לבאי, אילונה בנוחובסקי ואלק קרסאי, שפורסמו בשנות ה-50 וה-60, בעיקר נסיונות לתאר את רציחתם של יהודי הונגריה ותעדה, אך כמעט שלא היה בהם ניתוח המאורעות. המגמה השלטת בהיסטוריוגרפיה של השואה בהונגריה היתה פרסום זכרונות ובדיונים. בסוף שנות ה-80 ניכר היה שמתעורר עניין אקדמי בשואה.

בעיות מתודולוגיה. במרוצת השנים התנהלו ויכוחים ערים סביב כמה בעיות. כמה מן הוויכוחים הללו היו מרים ובהם הטיחו המתפלמסים זה בזה האשמות הדדיות של זיוף, וכנגדם היו ויכוחים שהתנהלו בנועם דברים. לרוב השתלהבו הרוחות כשפרצו ויכוחים הנוגעים לקורבנות או לניצולים. הסוגיות שעוררו חילוקי-דעות נחלקות ביסודן לשני סוגים: אותן הקשורות בבעיות מתודולוגיה ואתן הקשורות בכמה בעיות שנויות במחלוקת שעוררו ההיסטוריונים.

אין כול ספק שהבעיה החשובה ביותר בתחום המתודולוגיה קשורה בשימוש במקורות. נטען שמחברים כגון הילברג הסתמכו יתר על המידה על מקורות גרמניים ולא-יהודיים אחרים, והתעלמו ממקורות יהודיים או שלא ייחסו להם את החשיבות הראויה להם. המקורות היהודיים, בעיקר חומר ארכיוני, עדויות ותיאורי ניצולים אחרי המלחמה, הם רבי כמות וזורעים אור על תחומים ועניינים רבים, ואולם, התייעוד הנאצי רב ומקיף עוד יותר. ההיסטוריון חייב תמיד לבסס את דבריו על מסמכים, והוא עומד תמיד בפני הפיתוי לחקור את הנושא שבו הוא עוסק מתוך נקודת המבט של מקורותיו. רוב הקורבנות לא השאירו מסמכים משלהם, ואותן תעודות ששרדו לרוב אין בהן תמונה כוללת של מהלך המאורעות. לעומת זאת מצוי תיאור שיטתי וכמעט מלא של היבטים מסויימים בחיי היהודים בגטאות בארכיון *ענג שבת' בגטו ורשה, שיסד ד"ר עמנואל *רינגלבלום, בארכיון גטו *ביליסטוק וב*כרוניקה של גטו לודז'. חומר התייעוד היהודי מגטאות גדולים אחרים – קרקוב, לבוב, ריגה ווילנה – מקוטע יותר.

אחת הדרכים להתגבר על המחסור היחסי במקורות יהודיים כתובים מימי השואה היתה להשתמש בעדויות בעל-פה או בהצהרות אחרות שאחרי המלחמה מסרו ניצולים למראיינים שביקשו להציל מהם ראיית דברים חדשה או מועילה המסייעת להבנת בעיות שונות. ואולם, גביית עדויות להיסטוריה שבעל-פה היא תחום זרוע מוקשים. תכופות קטן ערכן של העדויות הללו כמקורות נאמנים בגלל השאלות המדריכות ששואל המראיין ובגלל חוסר כול אפשרות לאמת את העדויות בהעדר מקורות מידע אחרים.

חילוקי-דעות בהיסטוריוגרפיה. שש סוגיות למיצער שעוררו היסטוריונים היו לסלעי מחלוקות מרכזיים: ההחלטה להוציא לפועל את ה'פתרון הסופי'; התנהגותם של היהודים בעת שהוצאה לפועל מדיניות ההשמדה; התנגדותם של היהודים; נסיונות ההצלה; היחסים בין יהודים ללא-יהודים בארצות הכבושות; ותגובת העולם החופשי. סביב כול אחת מן השאלות הללו ניטש ויכוח מר, מלווה בהאשמות ובהאשמות-נגד.

מיד אחרי מלחמת-העולם השנייה הוקדשה שימת-לב רבה לשאלות הנוגעות לאחריות שבה נושאת גרמניה, כמדינה וכאומה, להריסת שיווי-המשקל המדיני באירופה, פרוץ מלחמת-העולם והפשעים נגד אזרחים ובמיוחד נגד היהודים. ההיסטוריונים שעסקו אז בשאלות הללו ביקשו להבין האם נובעת אחריותם של הגרמנים למעשים ההם מיסוד מסויים ומסוכן בלאומיות הגרמנית, או שהיא תוצאת המשבר במחצית הראשונה של המאה ה-20, שאולי פגע בגרמניה יותר מאשר באומות אחרות. בסוף שנות ה-80 עדיין עסקו היסטוריונים בגרמניה ובשאר הארצות בסוגיות הללו.

סוגיה אחרת, שבתשקופת היסטורית נראה שהיא בעלת חשיבות משנית, מתמקדת בתהליך החלטתם של הנאצים להשמיד את היהודים, בהתפתחותה ובאחיות לה. בסוגייה זו חלוקות הדעות בין אסכולות שונות, ובראשן אסכולת הפונקציונליסטים ואסכולת 'כוונת מכוון'. אסכולת 'כוונת מכוון' מדגישה את הבסיס האידאולוגי והאישי שמילאה האנטישמיות של היטלר, ובאורח כללי מותחת קו ישר מצמיחתה של התנועה הנאצית עד *אשוויץ. הנמנים עם האסכולה היא נוטים להתמקד במניעים האידאולוגיים ובתרגומם לשפת המדיניות והמעשה, ובכך הם יוצרים מעין תיאוריה מדרגית לצמיחת ה'פתרון הסופי'. בניסוח

פשוט, הנמנים עם אסכולת 'כוונת המכוון' רואים ב'פתרון הסופי' את הבשלתה המלאה של תוכנית-אב שראשיתה בהקמתה של התנועה הנאצית. לעומתם טוענים הפונקציונליסטים כי 'הפתרון הסופי', יותר משהיה סוף מעשה במחשבה תחילה, היה גילוי של מנגנון ביורוקרטי משתולל, שנע מכוח עצמו בלא שתוכנית ברורה כלשהי כיוונה את צעדיו. הפונקציונליסטים מדגישים את המצב הפוליטי הנזיל בגרמניה כול ימי שלטון הנאצים ואת טיבה הדינמי של מדיניות הנאצים ביחס ליהודים. לשתי האסכולות נקודות חזקות ונקודות תורפה. במיוחד יש לציין שהאדוקים בקרב הנמנים עם אסכולת 'כוונת המכוון' מתקשים מאוד להסביר את מדיניות הנאצים, תכופות רבת הסתירות, עד להתחלת השמדת ההמונים ביוני 1941, וכנגדם מתקשים מאוד האדוקים בקרב הנמנים עם אסכולת הפונקציונליסטים להסביר את הרקע האידיאולוגי של האנטישמיות הנאצית ואת הקיבעון של הנאצים שציין את דבקתם בהשגת גן-עדן גזעני עלי אדמות, שהיא הניעה אותם לתת לרציחת היהודים קדימה גבוהה יותר מאשר לניהול המלחמה.

סלע-מחלוקת אחר, אך מטעמים שונים, הוא התפקיד שמילאו היהודים עצמם בהשמדתם הם – אם אומנם מילאו בו תפקיד כלשהו. הדברים שכתבו בעניין זה כמה היסטוריונים, ובהם ראול הילברג וחנה ארנט, התפרשו כפגיעה בקורבנות ובניצולים. ספרה של ארנט Eichmann in Jerusalem ('אייכמן בירושלים') 1963, שלה אצבע מאשימה לעבר ראשי היודנרטים ועובדיהם, ונטען בו כי הם סייעו לנאצים להשיג את מטרתיהם. טענתה של ארנט היא, כי אם לא היתה ליהודים כול מנהיגות שהיא, לא היו סובלים יותר, ובלי הסיוע שנתנו היודנרטים לגירושים ולעבודת הכפייה היה מספר הניצולים רב יותר. הילברג כתב בספרו על תגובת 'ההיענות הכנועה של היהודים', תולדת 2,000 שנות היותם מיעוט נרדף, וגם הוא השמיץ את תפקידם של היודנרטים.

ההאשמות הללו הולידו תגובה בשני שלבים: בשלב הראשון היתה התגובה אפולוגטית, ובשנייה – תגובה בדרך של מחקר החותר להערכה אובייקטיבית של העובדות. בשלב האפולוגיה נכתבו ספרים שהיו כתבי סניגוריה נלהבים על הקורבנות, ובהם תועדה תגובת הגבורה של היהודים נגד הנאצים בתקווה שהדבר יזים את ההאשמות נגד הקורבנות. בשלב השני, שעודנו בעיצומו, נעשה ניסיון לתאר את התנהגות מנהיגי היהודים והמוני היהודים בשעת מצוקתם הקשה ולהעריכה. דומה שהתרומה הרבה ביותר לחקר הסוגיה ההיא היא ספרו של ישעיה טרונק, 'יודנראט', המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי, תשל"ט, שסלל את הדרך לחלק גדול מחקר השואה בזמן האחרון. השימוש בטכניקות של היסטוריה מדינית וחברתית בחקר תגובת היהודים לרדיפות הנאצים הוא התוצאה ההגיונית של הוויכוח שהתנהל בסוגיה ההיא, והטכניקות הללו משמשות בכמעט כול המחקרים בתחום השואה בשנות ה-80.

בעיית התנגדות היהודים לנאצים היא חלק בלתי נפרד ממסכת השאלות הנוגעות לתגובת היהודים לרדיפות הנאצים. גם בסוגיה ההיא עוררו תחילה האשמות בדבר הפסיוויות של היהודים תשובות אפולוגטיות, ובעקבותיהן הושם הדגש במחקר אובייקטיבי. אפולוגטיקאים ניסו להגן על כבוד הקורבנות, שהוטחה בהם האשמה כאילו הובלו לדרכם האחרונה כצאן לטבח. ספרו של ראובן אייזנשטיין Jewish Resistance in Nazi-Occupied Eastern Europe ('התנגדות היהודים בשטחי מזרח אירופה הכבושים בידי הנאצים') 1974, הוא דוגמה מובהקת לאותה ספרות אפולוגטיקה.

ואולם, המבקש להבין לאשורן את תולדות התנגדות היהודים חייב לראותה בהקשר תנועת ההתנגדות ככול רחבי אירופה שבשלטון הנאצים. בשנות ה-80 גובשה ראייה מתוחכמת יותר, הרואה את ההתנגדות ואת שיתוף-הפעולה כשתי תגובות שונות למפלה ולכיבוש. וכך, עם התקדמותו של המחקר בסוגיית התנגדותם של היהודים והתבגרותו, שוב אין רואים את השאלה כברירה בין 'מוות בכבוד' ובין 'פטליזם פחדני'. חקר התנאים הדרושים להתנגדות הצביע על כך, שהמאבק לחיים וכן פעילות פוליטית ופעילות בתחומי התרבות בתנאי מחתרת, הם חלק בלתי נפרד מהתנגדות היהודים. המרידות בגטאות ובמחנות ההשמדה והריכוז, וכן צמיחתן של קבוצות פרטיזנים יהודים במזרח אירופה ובמערבה, הן רכיב חשוב בהתנגדות החמושה הכללית באירופה בשל צביוןן ובשל הנסיבות שבהן פעלו.

ההאשמות שהושמעו בדבר הסיוע שנתנו היהודים עצמם לתהליך ההשמדה וכן שאלת התנגדותם של היהודים הולידו אפוא מחקר ענף, ובכלל זה כמה מחקרים, והם הרימו תרומה נכבדה להבנת השואה, והופיע בפולין, בישראל ובארצות אחרות.

הנאצים יצרו את התיאוריה הגזעית שלהם מתוך הנחה שהיהודים מסכנים את העולם ה'ארי', ובהנחה ההיא היתה מובלעת ההערכה כאילו היהודים הם רבי עוצמה ומתרבים במהירות, בעוד שהמציאות היתה שונה מאוד מכך. יהודי אירופה היו קצת יותר מאחוז אחד מכלל תושבי היבשת, לא היתה מדינה שבה היו היהודים רוב, ורק בפולין היה שיעורם 10% מכלל התושבים. שאלת תגובתם של הלא-יהודים בארצות השונות להשמדת שכניהם היהודים היא אפוא בעלת חשיבות מרכזית, אך כרוכה בקושי גדול. כתוצאה מכך לא הוקדשה עד כה שימת-לב רבה לשאלה ההיא. גם בנוגע לשאלה היא נטו החיבורים הראשונים למעין גישה כוללנית שניתן לתארה במילים 'הכול או לא כלום': היו שתיארו את הלא-יהודים באירופה כאילו כולם מקשה אחת, שלא נקפו כול אצבע למען היהודים בעת שנשקפה סכנה לחייהם, וכנגדם היו שהסירו מעל כול הלא-יהודים באירופה כול אחריות, וזאת בנימוק הכוללני שכול מה שיכלו לעשות למען היהודים עשו. בין שתי ההערכות הללו, המנוגדות קוטבית זו לזו, דומה שההערכה העולה מן המחקרים המונוגרפיים נוטה לדעה המתוחכמת יותר, שלפיה רובם הגדול של הלא-יהודים באירופה לא סייעו ל'פתרון הסופי' ולא עשו דבר למונעו.

מיעוט של משתפי-פעולה בקרב הלא-יהודים, שמספרם היה שונה מארץ לארץ, סייע לרצוח את היהודים, וכנגדם נמצא מיעוט אחר, קטן עוד יותר, שסיכן את חייו למען הצלת כמה יהודים. בין המחקרים בסוגיית יחסם של הלא-יהודים לשואה יש להזכיר את ספרה של סוזן צוקוטי *The Italians and the Holocaust* ('האיטלקים והשואה'), 1987, ואת ספרם של מיכאל מארוס ורוברט פקסטן 'משטר וישי בצרפת והיהודים', תשמ"ט, העוסק בעיקר לא באוכלוסייה הצרפתית אלא במדיניות ובתפיסה של משטר וישי.

בין החיבורים שעסקו באותם אוהבי אדם ומצילי יהודים המכונים *'חסידי אומות העולם', יש לציין את ספרו של פיליפ פרידמן *Their Brother's Keepers* ('שומרי אחיהם'), 1957, ואת ספרם של ולדיסלב ברטושבסקי וסופיה לויין *Righteous Among the Nations: How Poles Helped the Jews* ('חסידי אומות העולם; כיצד סייעו פולנים ליהודים'), 1969. פרט ליוצאים מן-הכלל, כגון הדנים שפעלו באורח קיבוצי, פעלו רוב חסידי אומות העולם ביחיד, כול אחד לבדו או בקבוצות קטנות, בלי תמיכת

ציבור כלשהי. תגובתם של הלא-יהודים לרציחת היהודים אינה יכולה אפוא להיחשב לאחת משעותיה היפות של תרבות אירופה.

בספרה Accounting for Genocide ('חשבוננו של גינוסיד'), 1979, ניסתה הלן פיין לערוך מחקר סוציולוגי של השואה, שעניינו התוצאות האפשריות של העובדות הדמוגרפיות עקב הפגיעה ביהודים והישרדותם. פיין, שהסתמכה על מקורות משניים זמינים, ניסתה לבנות דגם סטטיסטי שימושי שיאפשר חיזוי של סיכויי ההישרדות של קהילה יהודית כלשהי. משתנים כגון עוצמת האנטישמיות במדינה כלשהי לפני מלחמת-העולם השנייה, מבנה שלטון הכיבוש הנאצי ואופיו, מספר היהודים ומידת השתלבותם באוכלוסייה הכללית היו גורמים קובעים במידת הפגיעה ביהודים, שהגיעה בפולין לקרוב ל-90% (שלושה מיליוני קורבנות מתוך שלושה מיליונים וחצי היהודים שגרו בה לפני המלחמה), בצרפת לכ-25% (כ-70,000 קורבנות מתוך 300,000 היהודים שהיו בה) ולכ-10% בדנמרק (כ-700 מיהודי דנמרק שולחו למחנות, אך כמעט כולם שרדו במלחמה).

שתי סוגיות קרובות זכו בשימת-לב רבה. האחת היא סוגיית תגובתן של הכנסיות הקתוליות והפרוטסטנטיות לרציחת היהודים. העניין בכך התעורר בעקבות הוויכוח על *פיוס XII והביקורת החריפה על פעולותיו. סוגיית ה*כנסיות והשואה השתלבה בסוגיית תגובתם של בני עמים שונים לשואה. עוד שאלה הקשורה בסוגיה הכוללת יותר של היחסים בין בני קבוצות שונות בשלטון הנאצים היא הטענה, כי לא-יהודים לא סייעו ליהודים במידת מה משום שהם עצמם סבלו תחת מגפם הברברי של הנאצים. הטענה היא הושמעה בעיקר מפי אפולוגטיקאים, במיוחד אותם העוסקים בשאלה הסבוכה והקשה של יחסי פולנים ויהודים. מחבר אחד, ריצ'רד לוקס, אף הרחיק לכת וקרא לספרו The Forgotten Holocaust ('השואה הנשכחת'), 1986, והמשתמע מכאן הוא, שמכיוון שהפולנים עצמם סבלו מאוד הרי היו פטורים אף מלנסות ולסייע לשכניהם. המחקר המהימן ביותר המצוי כיום על יחסי פולנים-יהודים הוא Polish-Jewish Relations During the Second World War ('יחסי פולני-יהודים במלחמת-העולם השנייה'), 1974, שחיבר עמנואל רינגלבלום בגטו ושתורגם לאנגלית.

עוד תחום מחקר שמאז שנות ה-70 הוקדשה לו שימת-לב רבה ושהיה לשנוי מאוד במחלוקת הוא סוגיית תגובתו של העולם החופשי לשואה. הסוגייה היא מורכבת משני צדדים הכרוכים זה בזה: תגובת הממשלות, האנטי נאציות או הניטרליות, שלא היו בתחום השפעתם של הנאצים, ותגובת קהילות ישראל בארצות ההן ובארץ-ישראל. במיוחד נחקרו בדקדקנות רבה פעולות ארצות-הברית ויהודיה ומחזליהם. שימת-לב הוקדשה גם לגישות של בריטניה ויהודיה, של היישוב בארץ ושל שווייץ.

גם בסוגייה היא ישנן שתי עמדות, עמדת המאשימים המורים באצבע מאשימה על העולם החופשי כולו, ובכלל זה על קהילות ישראל, ולמצער רואים בהם אחראים למעשים שלא נעשו, ועמדת אותם הטוענים שכול שאפשר היה לעשותו נעשה כדי להציל את יהודי אירופה. שתי הקבוצות אינן עשויות מקשה אחת, ובכול אחת מצויים גיוונים: בין המאשימים ממשלות מצויים כמה המצדיקים את קהילות ישראל, ולהיפך. הסוגיה היא טעונה מאוד מבחינה רגשית ושנויה מאוד במחלוקת. דומה שחיבוריהם של הנרי פיינגולד The Politics of Rescue ('הפוליטיקה של הצלה'), 1970, של ברנרד וסרשטיין 'בריטניה ויהודי

אירופה, תשמ"ג, של מונטי פנקובר, The Jews were Expendable ('אפשר היה להקריב את היהודים'), 1983, ושל דיויד ויימן The Abandonment of the Jews ('נטישת היהודים'), 1984, מצביעים על התגבשותה של ההסכמה הזאת: קרוב לוודאי שממשלות שונות יכלו לעשות יותר להצלת יהודים באירופה, ואולם, גורמים פנימיים שונים מנעו זאת. הגורמים הללו היו אנטישמיות, אינרציה ביורוקרטית והחשש שמא ינצלו הנאצים את הדבר לתעמולתם, שטענה שהמלחמה היא למען היהודים. כול אלו גרמו שהסיוע שניתן היה תמיד מאוחר מדי ומעט מדי. אשר ליהודים בארצות החופשיות, קרוב לוודאי שהם לא יכלו לגרום לממשלותיהם שישנו את מדיניותן, אך הם יכלו להשמיע יותר את קולם לפירסום צרת יהודי אירופה וליזום פעולות הצלה. אם נגפה את חלקם הגדול של המחקרים מן היסוד הפולמוסי שבהם, נגיע למסקנה אחת, והיא שהנאצים תפסו את יהודי אירופה בעניבת חנק רצחנית בדיוק בעת שיהדות העולם היתה משוללת כוח פוליטי ושסועה במחלוקות פנימיות, ובעת שלא היתה כול קבוצה אחרת שהיתה מוכנה לפעול למען הקורבנות היהודים.